

ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (1) מתפרסם חמש שנים לאחר אירועי אוקטובר 2000, ששינו מכול וכול את עיקרי השיח הציבורי בישראל. מכון ון ליר בירושלים היה מודע היטב לצורך ללבן מחדש את יסודות הדיון במעמדם האזרחי של הערבים בישראל. זמן רב לפני האירועים הטרגיים באוקטובר ובמנותק מתחושת המשבר שלא נחזה מראש, היה ברור לכולנו שאין די בהתפתחויות מרחיקות הלכת שהתחוללו בעשורים האחרונים בחקר החברה הערבית כדי להדביק את קצב השינוי החברתי בתוכה. ההתמקדות המסורתית-ממסדית בחקר המוסדות הפוליטיים של החברה הערבית ומנגד העיון הביקורתי-הפוסטקולוניאלי בשאלת זהותה של החברה והיחיד הערביים בישראל, הותירו חלל שלא התמלא, לא על ידי חוקרים ערבים ולא על ידי אחרים.

הצורך במחקרי מיקרו, המבוססים על עבודת שדה זהירה וערנית שמטרתה לבחון את השינויים שהתחוללו ומתחוללים בתחומים המשתרעים בין הבניית הזהות הערבית-פלסטינית לבין תהליכי הריבוד המעצבים קהילות פלסטיניות-ישראליות, היה ברור לחוקרי המכון מאז סוף שנות התשעים של המאה החולפת. שררה גם התחושה שהמידע ברמת המקרו הוא חלקי בלבד, דהיינו אינו מבחין דיו במורכבות החברתית-תרבותית-זהותית ומציג את "המיעוט הערבי בישראל" כמקשה אחת ונבדלת בתוך החברה הישראלית.

המידע הנגיש והמפורט ביותר בתחומי מדעי החברה מלוקט ומעובד בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. מידע זה אמנם נאסף בקביעות ובקפדנות בידי חוקרי הלשכה בהתאם לכלליה ולתקנותיה, אולם הוא מוצג אגב התייחסות מועטה לסוגיות של חלוקה אתנית, דתית ולאומית בתוך החברה הערבית. יתר על כן, כפי שנאמר במבוא לספר, התמונה הכוללת שמסרטטת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מתייחסת לקבוצות אוכלוסייה שראוי להן שיוצגו באורח שונה מזה שנעשה עד כה.

מורגש אפוא חסרונה של שיטה אחרת, המייצגת את הדינמיקה הפנימית של החברה הערבית ובכלל זאת בודקת את השינויים בתחומי הדמוגרפיה, הכלכלה, החינוך והתרבות באורח שיבליט וינהיר את הדינמיות, את התסיסה ואת הצמיחה של חברה זו.

ספר החברה הערבית בישראל (1) בא למלא את החסרים שתיארת. לפיכך מצאנו לנכון מכון ון ליר בירושלים והמרכז לחקר החברה הערבית שבו לשקוד על הכנת כלי שיספק סקירות סטטיסטיות מקיפות וחדשניות ויצג צורות ניתוח איכותיות במגמה לחזק את חקר החברה הערבית בישראל. הספר כולו הוכן, עובד, נכתב ונערך בידי חוקרים ערבים-ישראלים. עורך הספר, ד"ר עזיז חידר, ניצח על מלאכתו של צוות חוקרים מתחומים מגוונים – מדעי החברה, היסטוריה, חינוך ופסיכולוגיה – שגויס

למטרה זו והתגבש במהלך העבודה כצוות דינמי ומחויב להרחבת המחקר ולהעמקתו. כפי שכותרתו מעידה, ספר זה הוא הראשון בסדרה, שכולנו תקווה שתמשיך ותייצר "ספרי חברה" גם בשנים הקרובות. בימים אלה אנו שוקדים על הכנת ספר החברה הערבית בישראל (2), שירחיב את יריעת הנושאים ויעסוק בשנים שלא נדונו בספר הנוכחי.

מטרת הספר, והסדרה כולה, לשמש כלי מכוון-מדיניות, מקור מידע למחקר אקדמי וכלי בסיסי לסנגור חברתי ופוליטי. תקוותי היא שהספר יצליח לעורר דיון ציבורי רחב ובכך יחזק את המודעות הציבורית הכללית לתנאי חייהן של שכבות מסוימות בחברה הערבית בפרט ולתנאי חייה של הקהילה הערבית בישראל בכלל.

אני תקווה שספר החברה הערבית בישראל (1) יהפוך לכלי מחקר הכרחי וראשון במעלה לפרשנים, לחוקרים אקדמאים, לקובעי מדיניות ולקבוצות סנגור שימצאו בו מאגר מידע עשיר, מאתגר וידידותי למשתמש.

שמשון צלניקר

ראש מכון ון ליר בירושלים

ספטמבר 2005

א. כללי

ספר זה, שעניינו האוכלוסייה הערבית בישראל, הוא ניסיון ראשון מסוגו בישראל לפרסם נתונים סטטיסטיים מקיפים, המאורגנים בקטגוריות מפורטות ועל פי הגדרות חדשות, שונות מההגדרות שמגדירים הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן: ה"למ"ס), מוסדות ממלכתיים וציבוריים, מכוני מחקר וחוקרים בתחום מדעי החברה. בכך הוא ממלא חסר בולט ביותר בתחום זה. הנתונים המוצגים כאן מאפשרים להכיר את מורכבותה הייחודית של האוכלוסייה הערבית בישראל, מחליפים את ההכללות המקובלות ומשקפים את מציאות חייה של אוכלוסייה זו בצורה מדויקת ומהימנה, בלא הטיות מדעת או שלא מדעת. לפיכך תרומתו של ספרנו משמעותית ומרחיקה לכת בתחומים רבים. יותר מכול אנו מקווים שהוא ישפיע על התפיסות הרווחות בקרב הציבור ובקרב מקבלי ההחלטות, יספק נתונים בסיסיים חיוניים למחקר בתחום מדעי החברה וישפיע באמצעותם על השיח הערבי-יהודי בישראל וגם על השיח הציבורי הכללי בה. מדובר בתרומה סגולית לטווח ארוך בכל הקשור לתחום יחסי האזרחים הערבים בישראל עם הרוב היהודי והמדינה.

על רקע כל אלו יש לראות בספר שלפנינו אמירה ברורה, מפורשת וחשובה בשיח הציבורי המתקיים בישראל בכל המישורים ובכל התחומים.

ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה חברה, כלכלה (1) הוא תוצר של עיבוד נתונים רשמיים שרובם נאספו בלמ"ס באמצעות מפקדי אוכלוסין, של סקרים כלל-ארציים ושל קבצים מינהליים. אמנם רוב הנתונים בספר מעובדים ממקורות ה"למ"ס, אולם הם שונים מהם מכמה וכמה בחינות כפי שיובהר בהמשך. יש לציין כי הלוחות המתבססים על נתוני סקרים מחייבים התייחסות זהירה, בייחוד כאשר מדובר במספרים קטנים ביותר, בשל הייצוג הקטן של האוכלוסייה הערבית במדגם.

הנתונים המופיעים בספר זה, שהוא הראשון מסוגו, מתייחסים לשנת 2001 ובחלקם לשנת 2002. נתונים אלו היו הנתונים העדכניים ביותר כאשר נרכשו הקבצים מהלמ"ס בסוף שנת 2003. הם אינם מאפשרים השוואה עם שנים קודמות, ולכן גם אינם מאפשרים בחינה של ההתפתחות ההיסטורית. השוואה מעין זו מחייבת התחשבות בהתפתחויות שהתרחשו מאז שנת 1967 ואשר הביאו לתוספת קבוצות אוכלוסייה על האוכלוסייה הערבית. תוספות של קבוצות אוכלוסייה בעלות מעמד שונה וברמת התפתחות שונה מאלה של האוכלוסייה הערבית בישראל גרמו לשיבוש התמונה האמתית של התפתחות אוכלוסייה זו. לפיכך ההשוואה עם שנים קודמות מחייבת

לעבד את הנתונים הסטטיסטיים הרשמיים בהתאם להגדרות שאנו מציעים בספר זה. באביב 1949, לאחר הסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב השכנות, שבהם נקבעו גבולות הקו הירוק, מנתה האוכלוסייה הערבית בישראל כ-160,000 נפשות – 14.9% מאוכלוסיית המדינה. לאחר "העלייה ההמונית" לישראל בראשית שנות החמישים ירד משקלה היחסי של האוכלוסייה הערבית ל-11%. על פי הנתונים המוצגים בפרק "דמוגרפיה" שלהלן מנתה האוכלוסייה הערבית בישראל בשנת 2001 כ-957,000 – 14.7% מאוכלוסיית ישראל. במספר זה לא נכללו האזרחים הערבים בירושלים וביישובים יהודיים. מספרם של אלה הגיע ל-50,000 איש בקירוב. כלומר, האוכלוסייה הערבית בישראל מונה יותר ממיליון נפשות – 15.2% מתושבי ישראל. על נתון זה יש להעיר כי לפי הסטטיסטיקה הרשמית המתפרסמת בדוחות הל"ס שיעורה של אוכלוסייה זו כ-18% מאוכלוסיית המדינה. עד שנת 1967 שמרה האוכלוסייה הערבית על משקלה היחסי באוכלוסייה – כ-11%. לאחר מלחמת ששת הימים וכיבוש השטחים סופחו תושבי ירושלים (1967) ורמת הגולן (בשנת 1981) לאוכלוסייה הערבית בישראל. משנת 1968 תושבי מזרח ירושלים נמנים בסטטיסטיקה הרשמית עם אותה אוכלוסייה, ומכאן נובע הפער בין הנתונים לעיל. מדובר בתוספת ניכרת: בשנת 2001 היה שיעורם של תושבי ירושלים הערבים ורמת הגולן 28% מהאוכלוסייה הערבית בישראל ושיעורה של האוכלוסייה הדרוזית של רמת הגולן היה 21% מהאוכלוסייה הדרוזית בישראל.

משמעותה של תוספת זו מרחיקה לכת הרבה מעבר לחשיבות שבשינוי בגודלה של האוכלוסייה הערבית ובמשקלה היחסי באוכלוסיית המדינה. התוספת משפיעה על קביעת המאפיינים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים של האוכלוסייה הערבית, כפי שהם משתקפים בסטטיסטיקה הרשמית. התושבים שנוספו באופן רשמי לאוכלוסייה הערבית הם תושבי קבע ולא אזרחים. פירוש הדבר שהם בעלי מעמד אזרחי שונה משאר התושבים הערבים במדינה. לעובדה זו חשיבות רבה, משום שהמעמד האזרחי מעגן בתוכו שוני מהותי בין אזרח לבין תושב קבע בכל הקשור להגדרת הזכויות והחובות של כל אחד מהם ולדפוסי היחסים שלהם עם המדינה. אחת ההשלכות הבולטות של מעמד תושבי הקבע היא שהם אינם שותפים מלאים בתהליך הפוליטי הדמוקרטי, למשל אין להם זכות הצבעה לכנסת. לפיכך להפרדה בין "אזרחים" ל"תושבים" יש חשיבות מכרעת בכל ניסיון לערוך ניתוח מדויק של מצב העניינים החברתי-כלכלי-פוליטי במדינת ישראל ובהבנת מצב זה לאשורו.

לנתונים הדמוגרפיים חשיבות גדולה בארבעה מישורים: קביעת המדיניות; המחקר האקדמי; עיצוב דעת הקהל; עיצוב השיח הציבורי והפוליטי. מובן שחשיבותם של נתונים אלו בולטת עוד יותר בתקופה של הכרעות גורליות על עתיד יחסי מדינת ישראל עם הפלסטינים ומדינות ערב, וממילא בתקופה של הכרעות המתייחסות למהותה ולאופייה של המדינה וליחסה למיעוט הערבי שבתוכה.

זאת ועוד, לנוכח המצב החברתי-כלכלי-פוליטי בארץ, לנוכח מצב היחסים בין הרוב למיעוט במדינה מאז שנות התשעים של המאה ה-20 – מצב שהוביל למאורעות אוקטובר 2000 – ועקב דפוסי היחסים שהתגבשו בהשפעתם של מאורעות אלו חשוב

מאוד לפתח את המחקר על האוכלוסייה הערבית בישראל. הדבר מקבל משנה תוקף כאשר מביאים בחשבון את השיח הדמוגרפי המתנהל בישראל מאז אמצע שנות התשעים. על מחקר זה להתבסס על נתונים מאורגנים בקטגוריות מפורטות ומדויקות, שיש בהם כדי להסביר את התופעות וההתפתחויות המיוחדות שהתחוללו בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. כך גם יובנו תהליכי עיצוב היחסים בין שתי האוכלוסיות. הנתונים – בפילוח ובארגון הייחודי המוצגים כאן – יוכלו לשרת הן את מקבלי ההחלטות וקובעי המדיניות הן את פעילי הציבור ומעצבי דעת הקהל.

לסטטיסטיקה הרשמית המתפרסמת בכל מדינה יש תפקיד חשוב ביותר בהבניית הזהויות והקטגוריות באוכלוסייה (Anderson 1994), ולפיכך לדיוק בהגדרת הקטגוריות החברתיות חשיבות ראשונה במעלה לנוכח התפתחותו של שיח הזהויות, ובכלל זה משמעותיות הסמליות והאינסטרומנטליות. לפי יהודה שנהב "המדינה מעניקה תעודות זהות ובתוך כך מגדירה מחדש את משמעותן של קטגוריות, כמו דת, לאומיות, או אזרחות. פוליטיקת הזהויות של המדינה ממקמת את נתיניה בתוך מטריצה ממינת על פי חתכי אורך ורוחב" (שנהב 2001, 10).

הבניית הזהויות והתיגו חשובים עוד יותר כשמדובר במיעוטים. ההגדרה והקטגוריזציה של קבוצות מיעוט והכללתן בחברה הן קריאת תיגר על המסגרת האידיאולוגית של המדינה הלאומית (Garland 1997). הבעיה מסובכת יותר במקרים שבניית מדינה בידי קבוצה אחת נתקלת בהתנגדות של קבוצה אחרת, אשר לה תביעות על אותה טריטוריה. המקרה הפלסטיני-ישראלי הוא אחת הדוגמאות למצב עניינים שכזה (Zureik 2001, 205-206).

כינויים ותיגוים של קבוצות חברתיות, בייחוד מיעוטים, כופים סדר בתפיסת החברה: המגדיר את הקטגוריות הוא שמשפיע על התפיסה הרווחת באשר לזהויות (Sibley 1988). כשמדובר במיעוטים "מגדיר הקטגוריות" הוא רכיב מרכזי מאוד בשל השפעתו על מעמדם ועל זכויותיהם של המיעוטים, משום שלתפיסת הזהויות משמעות שאינה מצטמצמת לשיח האינטלקטואלי; מתברר כי יש לה השלכות על איכות הטיפול של המדינה במיעוטים ועל היחס שהם זוכים לו בקרב כלל החברה (רבינוביץ 1993, 143).

מדינת ישראל הוקמה כמדינתו של העם היהודי. להגדרת הזהות של אזרחיה היתה משמעות רבה, שכן בה מעוגנות הזכויות האזרחיות הבסיסיות הנובעות במישרין מהשייכות האתנית-דתית. הגדרת גבולות החברה הישראלית היתה משימה כבדת משקל לנוכח תביעותיו של עם אחר על אותה טריטוריה ולנוכח העובדה שחלק מבני עם זה נשארו בתוך גבולות המדינה. היא היתה כבדת משקל שבעתיים משום שלבני עם זה, קרי הערבים בישראל, הוענקה אזרחות, והם מחזיקים במשאבים חשובים לבניית המדינה, בייחוד קרקעות. דברים אלו נכונים על אחת כמה וכמה כאשר המדינה הנדונה, כלומר ישראל, "מאופיינת בחרדה עמוקה לצבינה התרבותי האחיד" (שנהב 2001, 5).

בשל החשיבות המעשית והסמלית של הגדרת האזרחות והגדרת גבולות החברה הישראלית אימצה מדינת ישראל מיום הקמתה את החלוקה של תושביה לשתי

קטגוריות עיקריות של אוכלוסייה – "יהודים" ו"לא יהודים". הקטגוריה "לא יהודים" מתייחסת לערבים אזרחי המדינה ולמספר קטן ביותר של תושבים שאינם ערבים (צ'רקסים, ארמנים, בהאים וכיוצא באלה). כינוי זה – המגדיר את האוכלוסייה לא על ידי מה שהיא אלא בהתאם לתפיסת המגדירים או מה שהיא מייצגת בעיניהם – מעיד על התייחסות לערבים אזרחי ישראל כאל "סוטים מן התקן הרצוי" (רבינוביץ 1993, 144). יש לומר כי תיוגה של קבוצה כלשהי כ"סוטה" באמצעות כינויה על דרך השלילה משמעותי בעיקר בהדרת הקבוצה שאינה משתייכת לרוב.

השימוש בקטגוריות שנוצרו עם הקמת הלמ"ס נמשך שנים רבות, והחלוקה לקבוצות אוכלוסייה הפכה לחלק מהקונסנזוס באשר להרכב האוכלוסייה (לייבלר 1998, 10, 89). המונח "לא יהודים" המשיך לשמש בכל פרסומי הלמ"ס עד שנת 1972. באותה שנה הוחל בשימוש בפרסומים שנושאים אומדני אוכלוסייה במונח "ערבים ואחרים". הלמ"ס ממשיכה לננות את הערבים בישראל "לא יהודים" או "בני דתות אחרות" גם בפרסומים המיוחדים ובנתוני הסקרים שהיא מפרסמת וגם בפרסומיה הכלליים, כמו *השנתון הסטטיסטי לישראל* (פרט לתחום הדמוגרפיה).¹ במרוצת השנים נוספו עיוותים על ידי הוספת קבוצות אוכלוסייה של תושבים שאינם אזרחים או של אזרחים שאינם ערבים לקטגוריה "לא יהודים".²

מונחים רבים משמשים לתיאור האוכלוסייה הערבית בישראל; השגור שבהם הוא המונח "ערביי ישראל". בתחום המחקר האקדמי "רוב הכותבים מעדיפים עדיין תוויות המתבססות על המילה 'ערבים', בעיקר 'ערביי ישראל' – מונח [...] מייצג בחירה אידיאולוגית ברורה וטעונה, גם אם לא תמיד מודעת" (רבינוביץ 1993, 143). יש לומר כי במקרים לא מעטים אותו מחבר משתמש באותו פרסום ביותר ממונח אחד.

המדיניות הננקטת בכל המוסדות הממלכתיים נשענת על החלוקה לקבוצות אוכלוסייה, כפי שהיא מעוצבת בידי הלמ"ס. שיוך הפרט לקטגוריה לאומית, דתית או עדתית הוא שיוך מכריע בחייו בכל מה שקשור ליכולתו לממש זכויות מסוימות מעוגנות בחוק, דהיינו לזכות במעמד חלוקתי שווה של המשאבים והשירותים שהמדינה מופקדת עליהם באשר לכלל אזרחיה.

יתרה מזו, החלוקה הקיימת נתפסת כמובנת מאליה בעיני מקבלי ההחלטות (משרדים ממשלתיים, מוסדות ממלכתיים וציבוריים, השלטון המקומי וכו'), בעיני החוקרים בתחום מדעי החברה ובעיני כלל האוכלוסייה. חוקרים שאינם מקבלים את ה"מובן מאליו" ומעוניינים ליצור חלוקה חלופית, נתקלים בעבודתם ובתכנון הסקרים שהם מתכוונים לערוך בקשיים "טכניים" ו"ביורוקרטיים".

השינוי שהתחולל בגישתם של חלק מהחוקרים במדעי החברה מאז אמצע שנות

1. ראו למשל סקרי כוח אדם של הלמ"ס.

2. עד למפקד האוכלוסייה של שנת 1995 נוספו לקטגוריה "לא יהודים" מהגרים נוצרים מברית המועצות בגלל שייכותם הדתית. במשך השנים נוספו תושבים בעלי מעמד של תושבי קבע או תושבים ארעיים שמוצאם ביישובי השטחים. אנשי צד"ל הלבנונים עדיין נחשבים בסך כל האוכלוסייה הערבית. לדוגמאות לעיוות שנגרם על ידי צירוף נוצרים לא ערבים לאוכלוסייה הערבית ראו מאמרו של אחמד ס' חליחל ומאמרו של רמסיס גרא בחלקו השני של הספר.

השמונים – בייחוד בנוגע לשימוש במונחים לתיאור הערבים בישראל – לא קלחל לכלל האוכלוסייה ולא היה מלווה בשינוי מתאים בגישות הלמ"ס ומוסדות המדינה. ניסיון ראשון לתקן חלק מהעיוותים בקטגוריזציה החברתית נעשה רק במפקד שנערך בשנת 1995. למפקד זה אנו מייחסים חשיבות מיוחדת, משום שהנתונים הכלולים בפרסום המוצג כאן לראשונה – ספר החברה הערבית בישראל (1) – והסקרים המשמשים מקור לנתונים אלו מבוססים על אותו מפקד.

שלוש קטגוריות חדשות שימשו, ועודן משמשות, את הלמ"ס למן שנת 1995 ועד היום בפרסומים הדמוגרפיים שלה: הראשונה, "יהודים ואחרים" (בכללה יהודים, נוצרים ואחרים, כלומר אנשים שאינם ערבים); השנייה, "ללא סיווג דת" (חלק מהעולים מבית המועצות לשעבר שמשדר הפנים רשם אותם כחסרי דת, הנוצרים הלבנונים שנכנסו לישראל אחרי נסיגתה מדרום לבנון וכו'); השלישית, "ערבים" או "האוכלוסייה הערבית" (בכללה מוסלמים, ערבים נוצרים ודרוזים).

את הנתונים הסטטיסטיים הקיימים על האוכלוסייה הערבית מאפיינות כמה מגבלות, נוסף על ההגדרה הבעייתית של הקטגוריות, הכינויים והמונחים:

א. הגדרת האוכלוסייה הערבית איננה אחידה בפרסומים הסטטיסטיים השונים ואף לא בלוחות שונים באותו פרסום או באותו תחום. גם המונחים המתארים אוכלוסייה זו משמשים בר-בזמן, למשל הצמד "לא יהודים" ו"בני דתות אחרות".

ב. רוב הנתונים הקיימים הם ברמת המקרו ומספקים ידע על האוכלוסייה הערבית רק בתחומים מסוימים, כקבוצה הומוגנית אחת. אין נתונים על קבוצות משנה: קבוצות אתניות, קבוצות דתיות (מלבד בתחומים מסוימים), אזורים גאוגרפיים, קבוצות דמוגרפיות (למשל שכבות גיל) ורבדים חברתיים אחרים (למשל קבוצות לפי רמת הכנסה ומקצוע). במקרים מסוימים, בייחוד בסקרים, אפשר לנמק זאת בכך שהייצוג של האוכלוסייה הערבית במדגם, וכמובן גם הייצוג של קבוצות המשנה שלה, הוא קטן, ולכן מספר המקרים שמתקבלים בכל קטגוריה גם הוא קטן ביותר.

ג. אין הבחנה בין הערבים אזרחי ישראל לבין קבוצות התושבים שצורפו אליהם. הבעיה חריפה ביותר בתחומים לא דמוגרפיים (למשל חברה, כלכלה, חינוך וכו'). הניתוחים האקדמיים המתייחסים להבדלים בין אזורים גאוגרפיים תלויים במאמצים שעושים החוקרים למפות אזורים, משום שהקטגוריות לעיל אינן מופיעות בפרסומים הסטטיסטיים של הלמ"ס.

ד. בפרסומי הלמ"ס חסרה התייחסות למשתנים דמוגרפיים (למשל, תכונות דמוגרפיות של קבוצות חברתיות, מאפיינים דמוגרפיים של אזורים גאוגרפיים וכו'), למשתנים חברתיים ולמשתנים כלכליים רבים (למשל, נתונים מפורטים על שכר והכנסות, דפוסי הוצאות, נתונים על עוני, התפלגות האוכלוסייה לפי עשירוני הכנסה וכו'). משתנים אלו חיוניים מאוד להבנת המצב ולניתוח תהליכים למיניהם, והם חשובים ביותר גם להשוואה בין היחידות החברתיות לקבוצות האוכלוסייה³

3. יחידה חברתית היא יחידת הניתוח שנקבעת בכל מחקר (למשל פרט, משפחה, יישוב וכד'), ואילו קבוצה חברתית מתייחסת לעדה דתית, למוצא, למין וכד'.

המרכיבות את האוכלוסייה הערבית.

ה. חלק גדול מהנתונים שהלמ"ס מפרסמת אינם מבוססים על לוחות מפורטים הכוללים נתונים רק על האוכלוסייה הערבית. מדיניות זו חלה גם על קבוצות משנה אחרות באוכלוסייה הישראלית. בלוחות מסוימים ובחלק מהפרסומים ההתייחסות לאוכלוסייה הערבית כקטגוריה נפרדת נעשית באופן עקיף בלבד: יש לחשב את הנתונים על הערבים מתוך הלוחות על כלל האוכלוסייה, שבהם מופיעה קטגוריה נפרדת המוגדרת במילים "מזה יהודים".⁴

הסקירה לעיל מעידה על הבעייתיות שבנתונים הסטטיסטיים של האוכלוסייה הערבית בישראל ומדגישה את הצורך בפרסום ספר מיוחד לאוכלוסייה הערבית בישראל.

ב. מבנה הספר

בספר החברה הערבית בישראל (1) שני חלקים: בחלק הראשון נכללים ארבעה פרקים של נתונים סטטיסטיים; בחלק השני מתפרסמים ארבעה מאמרים המתארים שלושה תחומים בחיי האוכלוסייה הערבית בישראל – דמוגרפיה; כלכלה ועבודה; חינוך והשכלה גבוהה. מגמת מחברי המאמרים להציג את הנתונים הסטטיסטיים בהקשר רחב.

1. חלקו הראשון של הספר

החלק הסטטיסטי מורכב מארבעה פרקים: "דמוגרפיה", "עבודה", "רמת חיים" ו"חינוך והשכלה גבוהה". בתחילתו של כל פרק הבאנו הסבר על מקורות הנתונים וכן הגדרות והסברים לשימוש בנתונים. נוסף על אלה מופיע סיכום הממצאים העיקריים של הפרק. ההגדרות מתייחסות לאוכלוסייה, לתת-קבוצות של האוכלוסייה ולמשתנים בלוחות הסטטיסטיים. בכל שימוש בנתונים חשוב מאוד לחזור להגדרות ולהסברים, משום שההגדרות בספר שונות מההגדרות המקובלות בפרסומים של הלמ"ס ושל מוסדות אחרים (על כך ראו בהמשך).

הלוחות הסטטיסטיים המוצגים כאן הופקו ברובם מהקבצים שסיפקה הלמ"ס, והם מופיעים באופן שיקל על הקוראים, קרי הם מוצגים בכל הפרקים באותו הסדר: בהתחלה לוחות ובהם נתונים כלליים ולאחר מכן לוחות ובהם נתונים בתחומים מסוימים.

שלושה לוחות בפרק "דמוגרפיה" (א7, א16, א17) והלוחות ד5-ד8 בפרק "חינוך והשכלה גבוהה" הופקו בלמ"ס. נתונים מסוימים שהיו חסרים להפקת לוחות ג13-ג16 בפרק "רמת חיים" מתבססים על פרסומי מינהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי. בפרק "חינוך והשכלה גבוהה" חסרים, באופן בולט לעין, נתונים על זכאי בגרות בקרב הערבים. נתונים אלו לא סופקו על ידי הלמ"ס מסיבות טכניות. יש לציין כי המשתמש בספר זה עלול להיתקל באי-התאמה בין המספרים המוחלטים בכמה לוחות. הקושי להגיע להתאמה מלאה נובע מהשוני בהגדרות האוכלוסייה והתת-קבוצות בתוכה בלוחות שונים ומההבדלים בהגדרת האזורים הגאוגרפיים. שוני זה יוסבר בכל מקרה לגופו.

4. ראו למשל סקרי כוח אדם בפרסומי הלמ"ס.

הגדרות. יצירת הגדרות זהות בכל פרקי הספר לא התאפשרה בגלל אופי הנתונים שמהם הופקו הלוחות. מקור הנתונים איננו אחיד, כלומר הם נלקחו מקבצים נפרדים של הלמ"ס: קובצי דמוגרפיה ("קובץ יישובים", "קובץ נישואין", "קובץ גירושין", "קובץ לידות" ו"קובץ פטירות"), "מאגר נתוני השכלה גבוהה", "סקרי כוח אדם" ו"סקרי הכנסות" ו"סקרי הוצאות משקי בית", וכן מקבצים ממקורות אחרים: "קובצי תלמידים ומורים" של משרד החינוך, "דוחות שירות התעסוקה" ופרסומי המוסד לביטוח לאומי. מאחר שחלק מהקבצים הם קבצים מינהליים ואחרים הם קבצים המבוססים על סקרים, ומכיוון שאין התאמה בהגדרות בקבצים המקוריים, לא התאפשר לגבש בספר זה באופן מלא הגדרות אחידות ומדויקות של חלק מהמשתנים: 1. הגדרת האוכלוסייה הערבית בפרק "דמוגרפיה" היא על פי יישוב מגורים ובאמצעות המשתנה "שם יישוב". נכללים בה האזרחים הערבים שמקום מגוריהם ביישוב ערבי או ביישוב מעורב. יש לציין שלוש הבהרות בנוגע לדיוק ההגדרה: הראשונה, הנתונים כוללים תושבים שאינם אזרחים, אשר מקום מגוריהם הוא ביישובים ערביים או ביישובים מעורבים. מספר זה של תושבים אינו ידוע, אך נראה שהוא אינו משמעותי. השנייה, הנתונים על האוכלוסייה הערבית בישראל אינם כוללים את האזרחים הערבים תושבי הכפר בית צפאפא (בעיר ירושלים) ואת האזרחים הערבים, אשר היגרו לירושלים ושינו את כתובתם. מגבלה זו נובעת מהגדרת האוכלוסייה הערבית על פי יישוב המגורים, ולפיכך היא מוציאה מהדיון את כל התושבים הערבים של העיר ירושלים ושל רמת הגולן. השלישית, באוכלוסייה הערבית בישראל אין נכללים כ-40,000 תושבים ערבים המתגוררים ביישובים יהודיים. הבולטים ביישובים אלו, ובהם אוכלוסייה ערבית גדולה בת מאות תושבים ערבים ואולי אף למעלה מזה, הם באר-שבע, נהריה, צפת וכרמיאל.

2. בשלושת הפרקים "עבודה", "רמת חיים" ו"חינוך והשכלה גבוהה" הגדרת האוכלוסייה הערבית מבוססת על הסקרים של הלמ"ס, והיא נעשית באמצעות המשתנים "דת", "לאום", "נפת מגורים" ו"צורת יישוב". בלוחות הפרק "חינוך והשכלה גבוהה" הנתונים על "דת" הועתקו ממרשם האוכלוסין. עד לשנת הלימודים 2002/3 לא היתה הפרדה בין הערבים הנוצרים לבין נוצרים אחרים, ולכן בקטגוריה "נוצרים" כלולים גם מי שאינם ערבים.

3. בארבעת המאמרים בחלק השני של הספר הגדרות האוכלוסייה הערבית אינן זהות. במאמרי על הכלכלה הערבית בישראל ובמאמרו של ח'אלד אבו-עסבה על מערכת החינוך הערבית בישראל אין נכללות באוכלוסייה הערבית אוכלוסיית ירושלים ואוכלוסיית רמת הגולן. כך גם במאמרו של אחמד ס' חליחל על השינויים הדמוגרפיים בקרב האוכלוסייה הערבית. אך שלא כבשני המאמרים הקודמים, שבהם יש הפרדה בין ערבים נוצרים לנוצרים לא ערבים, חליחל לא היה יכול לנפות בניתוח הסטטיסטי שעשה את קבוצת הנוצרים הלא ערבים מקבוצת הערבים הנוצרים. במאמר על אי-שוויון תעסוקתי בין ערבים ליהודים משכילים מאת רמסיס גרא נוספה בעיה חדשה: לא התאפשר הניפוי של תושבי רמת הגולן, ולא התאפשרה ההפרדה בין המהגרים הנוצרים מברית המועצות לשעבר לבין הערבים הנוצרים, בייחוד

במחצית הראשונה של שנות התשעים, משום שהשינוי שנעשה בשנת 1995 בחלוקת האוכלוסייה לקטגוריות לא יושם בכל הקבצים של הלמ"ס. לפיכך יש להתייחס לנתונים במאמריהם של חליחל ושל גרא בזהירות מסוימת.

4. הגדרת המונח "לאום" אינה זהה בכל הפרקים. ההגדרה בכל פרק גובשה בהתאם לרמת הפירוט של הנתונים ושל המשתנים בקבצים. מכל מקום, השוני בהגדרות יוצר פערים קטנים מאוד בנתונים הסטטיסטיים.

אזורים גאוגרפיים. בעניין זה נוסף בכל הפרקים הכלולים בספר חידוש חשוב: החלוקה לאזורים גאוגרפיים בהתאם לריכוזים העיקריים של האוכלוסייה הערבית בישראל. חלוקה זו איננה זהה בכל הפרקים, אך ההבדלים קטנים ביותר ואינם משמעותיים:

1. בפרקים "דמוגרפיה" (פרט ללוח א18) ו"חינוך והשכלה גבוהה" הוגדרו האזורים באמצעות המשתנים "שם יישוב", "מחוז" ו"נפה". הגדרתם של שלושה אזורים – גליל, נגב ויישובים מעורבים – הותאמה לתחומי השיפוט של הרשויות המקומיות. בהגדרת אזור המשולש נכללו יישובים שבדרך כלל אינם נכללים באזור זה: פוריידים (בנפת חיפה, הנכללת בחלוקות הרגילות במחוז חיפה), ג'סר א-זרקא (בנפת חדרה, גם הוא נכלל בחלוקות הרגילות במחוז חיפה) ושלושת הכפרים אבו גוש, עין ראפה ועין נקובא במחוז ירושלים (כולם נכללים בחלוקות הרגילות באזור המרכז). הכללת שלושת היישובים במשולש מבוססת על ההיגיון שעל ידי חלוקת הארץ כולה לשלושה אזורים – צפון, מרכז ודרום – שלושת הכפרים נכללים באזור המרכז.⁵ בגלל מגבלות הנתונים על ההשכלה הגבוהה, בייחוד רמת הפירוט שאיננה מאפשרת הבדלה בין יישוב מעורב ליישובים אחרים, הוגדרו רק שלושה אזורים במקום ארבעה: גליל, משולש ונגב.

2. בלוח א18 בפרק "דמוגרפיה" וכן בפרק "עבודה" נעשתה הגדרת האזורים באמצעות המשתנים "נפת מגורים" ו"צורת יישוב מגורים". בשל מגבלת הפירוט של נתוני הסקר (שילוב נתונים שלא ברמת היישוב) אזור היישובים המעורבים אינו כולל את היישובים המעורבים במחוז הצפון שנכללו באזור הגליל, אך כן כולל את נפות רמלה ותל-אביב ואת העיר חיפה.

3. בפרק "רמת חיים" הגדרת אזור המגורים התאפשרה באמצעות המשתנים "מחוז מגורים", "צורת יישוב מגורים" ו"סוג יישוב" (מעורב או לא מעורב). יישובי מחוז חיפה נכללו באזור המשולש. בשל רמת הפירוט לא אפשרו המדדים בחלק מהלוחות להגדיר את האזור הרלוונטי לקטגוריית היישובים המעורבים. בעקבות זאת מופיעים בלוחות אלו רק שלושה אזורים: גליל, משולש ונגב.

5. מדינת ישראל מחולקת לשלושה אזורים, ובהם שישה מחוזות: אזור הצפון (ובו מחוז הצפון ומחוז חיפה), אזור המרכז (ובו מחוז המרכז, מחוז תל-אביב ומחוז ירושלים) ואזור הדרום (ובו מחוז הדרום).

2. חלקו השני של הספר

הלוחות הסטטיסטיים המופיעים בארבעת המאמרים שבחלקו השני של הספר מספקים נתונים שאינם מתייחסים לממד ההיסטורי. משום כך אי-אפשר ללמוד מהנתונים הללו לא על ההתפתחות ההיסטורית של תחומים ותופעות ולא על ההקשר חברתי-כלכלי-פוליטי של התופעות החברתיות שהנתונים מגלים. מטרתם של ארבעת המאמרים המופיעים בחלק זה לספק רקע היסטורי והקשר חברתי-כלכלי-פוליטי רחב של הנתונים הסטטיסטיים.

המאמרים אינם מתיימרים לנתח את הנתונים הסטטיסטיים המוצגים בלוחות ולא להציג פירושים והסברים הנובעים במישורין מאותם נתונים. תחת זאת הם מציגים את ההקשר ההתפתחותי של תופעות שונות באוכלוסייה הערבית בישראל. הקשר זה מסייע להבין טוב יותר את הנתונים הסטטיסטיים המופיעים בלוחות הסטטיסטיים. לדיון נבחרו שלושה רובדי חקירה, שנראו חיוניים ביותר להבנת המציאות של כל חברה אנושית ושל כל קהילה אנושית: דמוגרפיה, כלכלה וחינוך. גם הרובד רמת חיים חשוב מאוד להבנת מצב העניינים בכללותו, אך מתברר כי תחום זה לא נחקר דיו, ואי-אפשר להשיג עליו נתונים מרוכזים. לפיכך בחרנו שלא להביא בספר זה מאמר הן בתמורות שחלו ברמת החיים של האוכלוסייה הערבית בישראל.

המאמר הראשון הוא של אחמד ס' חליחל. חליחל עוסק בהתפתחות הדמוגרפיה של האוכלוסייה הערבית בישראל. הוא סוקר את המחקר הדמוגרפי על האוכלוסייה הערבית ומתמקד בתפרוסת הגאוגרפית, במבנה ובחתך של קבוצות הגיל, בפריז, בתמותה ובדפוסי הנישואים. המחבר מתאר את ההבדלים הדמוגרפיים בין שלושה העדות הדתיות העיקריות באוכלוסייה הערבית (מוסלמים, נוצרים ודרוזים) ואת ההבדלים בין שלושת אזורי המגורים העיקריים (גליל, משולש ונגב).

המאמר השני מאת עזיז חידר בוחן את מעמדה של האוכלוסייה הערבית בכלכלת ישראל. המאמר סוקר את ההתפתחות הכלכלית של האוכלוסייה הערבית בישראל ואת הישגיה בכל ענפי הכלכלה אגב התייחסות למאפייני הכלכלה הישראלית. נוסף על אלה נבדקת השפעתם של מאפייני הכלכלה הישראלית על כלכלת האוכלוסייה הערבית בישראל, את המדיניות שנקטו ממשלות ישראל בתחום הכלכלי בכל הקשור לאוכלוסייה הערבית, את תוצאותיה של מדיניות זו ואת תהליך השתלבותו של כוח העבודה הערבי בשוק העבודה הישראלי.

המאמר השלישי בקובץ הוא של ח'אלד אבו-עסבה, והוא סוקר את התפתחותה של מערכת החינוך הערבית בישראל. אבו-עסבה מצביע על התמורות הכמותיות והאיכותיות בחינוך הערבי, מנתח את הסוגיות המרכזיות המשפיעות על הישגי התלמידים הערבים ואת ההשלכות של התפתחות מערכת החינוך על הניידות החברתית והכלכלית של הערבים בישראל הן ברמת הקהילה הן ברמת הפרט.

מאמרו של רמסיס גרא חותם את הקובץ ומשלים את שני המאמרים שקדמו לו על הכלכלה ועל מערכת החינוך. הוא מטפל בסוגיית ההשתלבות של בעלי ההשכלה הגבוהה בקרב האוכלוסייה הערבית בשוק העבודה הישראלי. המחבר דן בשאלת האי-שוויון התעסוקתי בין יהודים לערבים בעזרת ניתוח הממצאים הסטטיסטיים.

בדיונו המחבר מביא בחשבון תכונות נבדלות של פרטים על בסיס ההנחה שמבנה התעסוקה של המשכילים היהודים בשוק העבודה בישראל הוא המבנה ה"טבעי". רוב הנתונים המופיעים במאמרים (בעיקר הנתונים המתייחסים לשנים שקדמו לשנת 2001) שאובים ממקורות הלמ"ס ומותאמים להגדרותיה. אולם בשל ההבדלים בהגדרות בין פרסומי הלמ"ס לבין חלק מן ההגדרות בספר שלפנינו ייתכן מדי פעם חוסר התאמה בין הנתונים המופיעים במאמרים לבין הנתונים המופיעים בלוחות הסטטיסטיים שלהלן. בדיונו הבאנו עניין זה בחשבון, ואין בכך משום פיתוח בתוקף הניתוח של תופעות מרכזיות במציאות חייהם של הערבים בישראל, כפי שהן באות לידי ביטוי במאמרים. הנתונים והמאמרים מצטרפים יחדיו לתמונה המאפשרת פירוש הנתונים המופיעים בספר החברה הערבית בישראל (1) וליבונם.

תודתי נתונה לשמשון צלינקר, ראש מכון ון ליר בירושלים, על היוזמה להתחיל בפרויקט חשוב זה, על התמיכה הבלתי מסויגת שלו ועל העידוד הרב. אני מודה גם לצוות העבודה המקצועי בראשותו של רמסיס גרא על הכנת הלוחות הסטטיסטיים ועיבודם, לעאדל מנאע, מנהל המרכז לחקר החברה הערבית במכון ון ליר בירושלים, על העבודה המסורה ועל העזרה הרבה והייעוץ, לפרופ' נח לוי-אפשטיין על הערותיו המועילות והמקצועיות שתורמו רבות לאיכות הספר, ולחברי ועדת ההיגוי, שבלעדיהם פרויקט זה לא היה יוצא מן הכוח אל הפועל.

ביבליוגרפיה

- לייבלר, ענת, 1998. "הסטטיסטיקה כארכיטקטורה חברתית: על כינונה של הלמ"ס כמוסד מדעי א-פוליטי", עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 רבינוביץ, דני, 1993. "נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים ל'ערביי ישראל'", תיאוריה וביקורת 4 (סתיו): 141-151.
 שנהב, יהודה, 2001. "זהות בחברה פוסט-לאומית", תיאוריה וביקורת 19 (סתיו): 5-16.

- Anderson, Benedict, 1994. *Imagined Communities*. London and New York: Verso Press.
 Garland, David, 1997. "Governmentality and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology," *Theoretical Criminology* 1(2): 173-214.
 Sibley, David, 1988. "Purification of Space," *Society and Space* 6: 409-421.
 Zureik, Elia, 2001. "Constructing Palestine Through Surveillance Practices," *British Journal of Middle Eastern Studies* 28(2): 205-227.